

**СИМВОЛІЗМ – ЕСТЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКА ОСНОВА
МИСТЕЦТВА МОДЕРНІЗМУ**

(Матеріал до літературного спецкурсу «Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті»)

*Таміла Яценко,
доктор педагогічних наук,
головний науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України;
Ірина Тригуб,
учитель вищої кваліфікаційної категорії,
«учитель-методист»,
ОНЗ «Щасливський НВК»
Бориспільського району Київської області*

У статті представлено дидактичний матеріал для ефективної організації навчальної діяльності учнів 10-11 класів на занятті літературного спецкурсу «Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті». Розкрито специфіку вивчення програмової навчальної теми «Символізм – естетико-філософська основа мистецтва модернізму», опрацювання якої орієнтоване на поглиблення знань старшокласників про мистецтво символізму, осмислене розуміння його основного естетичного принципу, характерних стильових особливостей та усвідомлення високої художньої значущості кращих творів західноєвропейських й українських митців-символістів. Презентований матеріал сприятиме розвитку ключової культурної та предметної читацької компетентностей учнів.

***Ключові слова:** літературний спецкурс, заклади загальної середньої освіти, українська література, зарубіжна література, модернізм,*

символізм, мистецький контекст, культурна компетентність, читацька компетентність.

The article presents didactic material for the effective organization of educational activities of students in grades 10-11 at a literary special course «Masterpieces of Modernism: Studying Ukrainian and Foreign Literature in an Artistic Context». The specifics of studying the programmatic educational topic “Symbolism is the aesthetic and philosophical basis of the art of modernism” is revealed, the study of which is aimed at deepening the knowledge of senior students about the art of symbolism, a meaningful understanding of the basic aesthetic principle, characteristic stylistic features and awareness of the high artistic significance of the best works of Western European and Ukrainian Symbolists. The material presented will contribute to the development of key cultural and subject reading competences of the students.

Key words: *special literary course, institutions of general secondary education, Ukrainian literature, foreign literature, modernism, symbolism, artistic context, cultural competence, reading competence.*

Програму літературного спецкурсу «Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті» [9] побудовано з урахуванням хронологічного принципу щодо презентації навчального матеріалу про становлення та послідовне утвердження розмаїття художніх напрямів і стильових течій модернізму в західноєвропейському літературному процесі другої половини XIX – початку XX століття. Відтак, після вступної оглядової лекції про модернізм як мистецьку філософію рубежу віків спецкурс орієнтує на вивчення тематичного блоку «Символізм у світовому художньому контексті», на опрацювання якого передбачено 6 навчальних годин. Метою вступного заняття цього розділу визначено поглиблення знань учнів про символізм як естетико-філософську основу модернізму та його стильові особливості. Специфіка символізму конкретизуватиметься під час вивчення тем монографічного характеру.

На етапі актуалізації знань старшокласників передбачено перевірку особистісно орієнтованого *домашнього завдання*. Учні запропоновано підготувати *повідомлення* про модерністський твір образотворчого, музичного чи театрального мистецтва, що справив на них яскраве емоційне враження. Декілька індивідуальних презентацій у формі *усного повідомлення*, *буктрейлера* тощо дозволять з'ясувати первинне естетичне враження школярів від сприймання символістських творів різних видів мистецтва. Оскільки часові межі уроку не дозволять заслухати всіх учнів, тому доречно розмістити їхні роботи в *хмарному сервісі «Google Classroom»*. Такі презентації можуть вмотивовувати навчальну діяльність учнів на занятті спецкурсу.

Для свідомого сприйняття нового навчального матеріалу актуалізуємо знання учнів про ключові постулати вчення А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, А. Бергсона та З. Фрейда, що стали філософським підґрунтям естетики символізму. Запитання і завдання для *бесіди* можуть бути орієнтовно такими:

- Учення яких філософів стали визначальними для формування естетики модернізму?
- Коротко охарактеризуйте ідею німецького філософа А. Шопенгауера про феномен людини.
- Розкрийте сутність ніцшеанської теорії надлюдини.
- Як визначається роль підсвідомого в літературній творчості згідно психоаналітичної теорії З. Фрейда?

Учні повинні дійти висновку, що на формування модерного типу мислення та виникнення символізму як філософсько-художньої системи мали безпосередній вплив філософські теорії другої половини XIX – початку XX ст. У їх концептуальних положеннях своєрідність символістського світогляду трактується як заглиблення у внутрішній, ірраціональний світ особистості, виразно акцентується на ігноруванні традиційного образу, художньому розкритті таємниці людського «Я» за допомогою ускладнених образів-символів й асоціацій, а також схильності до таємничості, містичності.

Ефективним методом організації навчальної діяльності учнів на наступному етапі заняття може бути *шкільна лекція*, що дозволить учителеві презентувати великий за обсягом інформаційний матеріал про зародження та послідовний розвиток символізму в західноєвропейському літературному процесі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Під час лекції старшокласникам доцільно запропонувати виконання *письмового аналітичного завдання* щодо визначення специфічних ознак символізму як художнього напрямку. Зауважимо, що результативне проведення такої роботи потребує деякого вчительського коригування. Так, за умови вивчення спецкурсу «Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті» в 11 класі раціонально організувати повторення навчального матеріалу про явище символізму, що розглядався на уроках української та зарубіжної літератури в 10 класі.

Матеріал для шкільної лекції.

Символізм (фр. *symbolisme* – знак, прикмета, ознака, символ) – художній напрям, що з'явився в 70–80-х роках ХІХ ст. у Франції, а згодом поширився в Австрії, Англії, Німеччині, Бельгії, Норвегії, Росії, Україні. Він був реакцією на позитивізм і натуралізм, зокрема натуралістичний роман і реалістичний театр. Творча історія символізму розпочалася із літературних «вівторків» С. Малларме. Першими маніфестами символізму були «Трактат про слово» Р. Гіля й стаття Ж. Мореаса «Літературний маніфест. Символізм» [7, с. 363]. Основний стильовий прийом символізму – це перетворення конкретного художнього образу на багатозначний символ.

Основоположники символізму – це французькі поети С. Малларме та П. Верлен. Вірш П. Верлена «Поетичне мистецтво» став маніфестом символістів. Символістами були бельгійський драматург М. Метерлінк, австрійський поет Р. М. Рільке, німецький драматург Г. Гауптман, англійський письменник О. Уайльд, норвезький драматург Г. Ібсен, російські поети К. Бальмонт, Ф. Сологуб, В. Брюсов, О. Блок та ін.

Сутність *символізму* як модерністського напрямку визначає філософія двох конфліктних світів: видимого, матеріального (суспільне життя, соціальні проблеми, матеріальні потреби) і духовного, ідеального (моральні цінності, ідеали, духовні потреби, мистецтво). Головне покликання митця символісти вбачали в осягненні вищого світу – метафізичного, потойбічного, надчуттєвого.

Для мистецтва символізму характерні мотиви безнадії, зневіри, прихований чи очевидний сум, розпач. Митці прагнули передати емоційний досвід особистості за допомогою мови символів, свідомо ігноруючи традиційний образ. Символісти використовують конкретні поняття як багатозначні символи, а відтак символістський твір багатовимірний, багатоплановий. Важлива роль відводиться милозвучності тексту, дбайливо дібраним словам, що спроможні відтворити прихований внутрішній світ особистості. Символістський твір – це ідеалізування позитивного та сконцентрований осуд потворного в житті особистості.

Отже, символізм – це естетико-філософська основа світового модерного мистецтва, тип художньої творчості, літературно-мистецький напрям другої половини XIX – початку XX ст. Його основоположники, спираючись на ідеалістичну філософію А. Шопенгауера, «теорію несвідомого» Е. Гауптмана і погляди Ф. Ніцше, проголосили основою мистецької творчості символ, тобто таємну ідею, що прихована в глибині всіх навколишніх і потойбічних явищ і яку можливо розкрити, збагнути й відобразити тільки за допомогою мистецтва, зокрема музики й поезії.

Для усвідомленого засвоєння специфіки символізму рекомендується проведення лабораторної роботи, що передбачає порівняння творчих принципів, проголошених Горациєм у «Посланні до Пізонів», Н. Буало у «Мистецтві поетичному» (Пісні 1, 2) (текстуально не вивчаються у шкільному курсі літератури) та П. Верленом у «Поетичному мистецтві», що стали своєрідними поетичними маніфестами різних мистецьких епох.

Методично раціональною формою організації подальшої навчальної діяльності на занятті спецкурсу може бути робота в *дослідницьких групах*.

Важливо, що вміння працювати в групі, знаходити, аналізувати, систематизувати й узагальнювати здобуту інформацію сприяє розвитку ключової компетентності учнів – уміння вчитися впродовж життя. Старшокласникам запропоновано проаналізувати вимоги П. Верлена щодо художнього твору, аргументуючи свої думки цитатами із його поетичного маніфесту. Варіант учнівських відповідей може бути таким.

Розмір. Розмір вірша не повинен «сковувати» поетичний твір:

*Бери ж із розмірів такий,
Що плине, млистий і легкий,
А не тяжить, немов закови.*

Рима. Рима має забезпечувати музичність слова, невимушеність вираження емоцій:

*Та ще як слід приборкай рими:
Коли не стежити за ними,
Далеко можуть завести.*

*Хто риму вигадав зрадливу?
Дикун чи то глухий хлопчак
Скував за шаг цей скарб, що так
Під терпугом бряжчить фальшиво?*

Лексика. Слово в художньому творі повинно навіювати, викликати враження:

Не клопочись добором слів...

Важливого значення набувають напівтони:

*Люби відтінок і півтон,
Не барву – барви нам ворожі:
Відтінок лиш єднати може
Сурму і флейту, мрію й сон.
...наймиліший спів – сп'янілий:
Він невиразне й точне сплів,*

Прагнення уникнути невинного красномовства:

*Винищуй дотепи гризкі ті,
Той ум жорстокий, нищий сміх...
Хребет риторичі скрути...*

Повтори, внутрішні рими, співзвучні голосні й приголосні (асонанси та алітерації) створюють ефект музики слова:

*Найперше – музика у слові!
Так музики ж всякчас і знов!
Щоб віри твій завше був крилатий,
Щоб душу поривав – шукати
Нову блакить, нову любов,*

Учителю варто зауважити, що сам П. Верлен часто ігнорував модерністські тенденції в поетотворчості, що були задекларовані в його мистецькому маніфесті.

Для *випереджального домашнього завдання* учням необхідно самостійно опрацювати та провести за аналогічною схемою аналіз вірша українського поета-символіста М. Вороного «Краса!», що став своєрідним поетичним маніфестом символізму в українській літературі. Пошукова група учнів отримує завдання підготувати повідомлення про життєвий і творчий шлях митця, а група декламаторів – виразне читання поезій М. Вороного та Ш. Бодлера. Зауважимо, що виконання такого завдання передбачає виявлення учнями вміння працювати в різних пошукових системах для здобуття інформації освітнього характеру, що, безперечно, сприятиме розвитку їхньої інформаційно-цифрової компетентності.

Підсумковий етап заняття передбачає залучення *широкого мистецького контексту* для цілісного осмислення навчального матеріалу. Так, із метою осмисленого розуміння специфічних ознак символізму рекомендується організувати роботу над текстами художніх творів зарубіжних та українських поетів, а також – репродукціями картин художників-символістів. Учитель може запропонувати школярам на їхній власний розсуд обрати для розгляду один чи декілька віршів – П. Верлена, А. Рембо, С. Малларме, М. Метерлінка, О. Блока, М. Вороного, Олександра Олеся та одну із репродукцій картин – Г. Клімта «Поцілунок», П. де Шаванна «Священний гай», «Відпочинок», О. Редона «Кулясте око», «Крилата голова над водами», А. Бьокліна «Острів мертвих», Ф. фон Штук

«Гріх», «Люцифер», В. Борисова-Мусатова «Дафніс і Хлоя», «Водоймище», О. Новаківського «Довбуш – володар гір», «Хризантеми», «Азалія», «Музика квітів», М. Жука «Дівчина в кріслі», «Жіночий портрет», «Дівчина в польському костюмі», М. Башкірцевої «Дошова парасолька» [9, с. 9–10].

Пропонуємо орієнтовний матеріал для ідейно-художньої аналіз картини М. Башкірцевої «Дошова парасолька» у контексті естетики символізму.

Учнів зацікавить той факт, що значний внесок у розвиток європейського живопису символізму належить французькій художниці українського походження Марії Башкірцевій (1858–1884). Створені за коротке життя мисткині роботи нині є великою рідкістю, оскільки значна їх кількість була знищена під час бомбардувань у роки Другої світової війни в її рідному маєтку Гайворинці, що поблизу оспіваної М. Гоголем Диканьки на Полтавщині.

Марія Башкірцева.
Автопортрет з палітрою
(1883)

Візуально уявити образ юної художниці допоможе школярам як її автопортрет, так і присвячені їй проникливі поетичні рядки українського поета Є. Маланюка:

*Десь за містом – амазонкою –
На Мазетиному скакуні, –
Тільки стек та циліндр, та рукавички
Та стан стрункий
Стиснутий тонко
Ввижаються мені.*

Серед шанувальників таланту художниці М. Башкірцевої були й українська письменниця Леся Українка, і російські поети М. Цветаєва та В. Брюсов, і французький письменник Гі де Мопассан, який безуспішно добивався її прихильності.

На полотнах М. Башкірцевої фігури-уособлення створені в традиціях естетики символізму. Так, мотив дощу, що пронизує картину «Дошова

парасолька» (нині зберігається в Російському музеї в Петербурзі), надає реалістичному і навіть буденному образу дівчини деякої таємничості й загадковості, споріднюючи художнє полотно із «Осінньою піснею» П. Верлена.

Марія Башкірцева.
«Дощова парасолька»
(1883)

Темний одяг і стара, зламана парасолька виділяють обличчя дівчинки, що мешкає в бідному французькому кварталі. Її волосся прибране, однак можна помітити, що деякі пасма вибиваються та тріпотять від вітру. Обличчя дівчинки відкрите, і, навіть, по-дитячому округле з пухкими щоками. Особливо виділяються великі сірі очі під зведеними бровами, що дивляться десь удалечінь. Художниця переконливо відтворила прямий, дуже пронизливий, не по-дитячому серйозний погляд дівчинки, якій довелося пережити багато життєвих негараздів. Сірий холодний фон полотна увиразнює фігуру художнього образу, посилює драматизм картини і самотність юної героїні мистецького твору.

Старшокласники, які цікавляться живописом або ж займаються в студіях образотворчого мистецтва, характеризуючи художню манеру М. Башкирцевої, повинні відзначити, що фон художнього полотна написано роздільним мазком, що засвідчує роботу мисткині на пленері. За допомогою такої техніки художниця імітує стіну із дощу, де внизу лише легкими штрихами пробивається помаранчеве світло, можливо й від ліхтарів. Однак М. Башкирцева зображує дівчинку, яка відгородилася від дощу парасолькою. Безперечно, що це може символізувати її хвилину відстороненості від того, що відбувається навколо, а парасолька є засобом порятунку.

Підсумовуючи думки школярів, учитель зауважить, що в цій роботі прослідковується глибокий психологічний підтекст. М. Башкирцевій вдалося за допомогою малярської техніки, продуманої комбінації кольорів,

пластичності у формах зображення створити в символістській манері лаконічний і водночас проникливий художній образ, у якому майстерно уособлено різні людські емоції, почуття та переконливо розкрито такі риси характеру, як печаль, відчуженість, вдумливість, воля, самотність, рішучість. Художниця змалювала образ бідної дівчинки поетично, облагороджуючи свою героїню, показуючи, що вона здатна подолати всі життєві труднощі. На думку деяких мистецтвознавців, картина М. Башкирцевої «Дошова парасолька» є автобіографічною, тобто тим символом, що відображає внутрішній світ її авторки.

На підсумковому етапі заняття учні повинні дійти висновку, що стильовими особливостями символізму як художнього напрямку є заглиблення у внутрішній світ особистості; створення художнього образу як багатозначного символу; протистояння консервативній суспільній моралі; ідеалізація позитивного; широкі асоціації та сугестія; тяжіння до таємничості, містичності; мотиви безнадії, зневіри; утвердження самоцінності мистецтва; використання нових ритмічних і звукових форм.

Важливо зауважити, що заняття «Символізм – естетико-філософська основа мистецтва модернізму» літературного спецкурсу не повинно обмежуватися теоретичним матеріалом щодо усвідомленого засвоєння стильових ознак символізму як модерністського художнього напрямку рубежу століть. Необхідно, щоб на уроці було виразно продекларовано вірші зарубіжних та українських поетів-символістів, а учні вміли передавати особисті враження від мистецьких творів символізму та демонструвати своє суб'єктивне сприйняття їх, виявляти зацікавлення художнім твором як явищем мистецтва, що є специфічним «інструментом» пізнання світу й себе в ньому.

У заключному слові вчитель наголосить, що символізм мав суттєвий вплив на подальший розвиток зарубіжної та української художньої літератури, сприяв появі таких стильових течій, як акмеїзм, футуризм, частково імажинізм, а також позначився на поетиці експресіонізму та

сюрреалізму, збагатив зображальний арсенал художньої літератури, її поетичну образність і стилістику, запровадив вільний вірш, нові ритмічні та звукові форми.

Домашнім завданнями особистісно орієнтованого характеру може бути підготовка учнями мультимедійної презентації про життя і творчість одного із поетів-символістів – С. Малларме або В. Брюсова, текстуальне вивчення яких передбачено на наступних заняттях спецкурсу. Оприлюднення учнівських робіт повинно супроводжуватися виразним читанням творів поетів-символістів (за бажання – мовою оригіналу).

Список використаних джерел

1. Агеева В. Апологія модерну : обрис ХХ віку : статті та есеї. Київ : Грані-Т, 2011. 405 с.
2. Кавушевська Я. Особливості символістського дискурсу у слов'янських країнах. *Слово і час*. 2004. № 11. С. 59–66.
3. Ковалів Ю. Літературознавча енциклопедія. Т. 2. Київ: ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
4. Нежива Л. Моделювання вивчення літературних напрямів раннього модернізму. *ScienceRise. Pedagogical Education*. 2017. № 7. С. 23–29.
5. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Либідь, 1999. 446 с.
6. Пахаренко В. Основи теорії літератури. Київ : Генеза, 2009. 296 с.
7. Ференц Н. Основи літературознавства : підручник. Київ : Знання, 2011. С. 362–365.
8. Яценко Т., Шевченко З. Художня література в контексті світової культури : метод. посібник. Київ : Пед. думка. С. 38–81.
9. Яценко Т., Тригуб І. Шедеври модернізму: вивчення української і зарубіжної літератури у мистецькому контексті : прогр. спецкурсу. Тернопіль : Підруч. і посіб., 2018. 68 с.